

doseženim napredkom ohranjajo danes tudi življenja, ki jih lastniki nimajo več za življenja vredna, kaže morda izpostaviti kje drugje...

Enako izrazito se po branju *Clime* vtisne v zavest tudi znatna sprememba statusa zdravnika kot člana družbene skupnosti, sprememba, ki je posledica usmeritve razvoja moderne znanosti. Muznik je bil še holist s širokim razponom različnih znanj, splošno razgledan intelektualec. Tako kot je bil dobrodošel v vseh plemiških hišah, sta ga dolžnost in poklicna radovednost vodili tudi v kočje zadnjih revežev, ki so potrebovali njegovo pomoč. Zdravnik je v 18. st. skupaj s sodnikom še predstavljal najodličnejšo, intelektualno plast meščanstva in v družbi užival nesporen ugled. Kaj pa zdravniki danes? V družbi, ki je vse razen meritokratska in odmerja ugled predvsem glede na premoženje, so preslabo nagrajeni, da bi ga bili deležni. Medicinska veda vsled neobvladljivega razvoja zahteva takšno specializacijo, da prenekateri zdravnik danes preprosto nima več časa za vsestransko širjenje duha. V imenu hladne znanosti je pogosto le še razosebljen mehanik zapletenega človeškega stroja (čeprav je obžalovanja vredno, da se je ne le ena Muznikova bolnica raje odpovedala življenju kakor sramežljivosti, je njeno odklanjanje zdravniške pomoči vendarle pomenilo tudi, da se v zdravniku zaveda moškega, osebe).

“Napredek”. Veliko prinese in veliko odvzame.

Cirila Toplak

Slovenska Istra v boju za svobodo. Druga, dopolnjena izdaja. Ur. Vid Vremec, Raul Šiškovič, Jože Hočevar. Koper : Založba Lipa, 1998. 871 strani.

Obsežna knjiga je monografsko zasnovano skupinsko delo 41 avtorjev in številnih drugih sodelavcev; vodila jih je želja, da na enem mestu celovito in natančno opišejo politične in socialne boje ljudi Slovenske Istre za njihovo socialno in narodnostno osvoboditev. Izšla je ob petdesetletnici združitve Primorske z matično domovino kot dopolnitev in razširitev knjige z enakim naslovom *Slovenska Istra v boju za svobodo*, objavljene leta 1976. Upravičenost potrebe po novi, razširjeni izdaji je utemeljil uredniški odbor z objektivnim dejstvom, da je v času od prvega izida (1976)¹ izšlo kar nekaj knjig in razprav, ki so prinesle nova spoznanja o preteklem času Slovenske Istre. V tem kontekstu velja opozoriti na strokovno uveljavljene izdaje Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru: interdisciplinarna znanstvena revija *Annales* (Anali za istrske in mediteranske študije), zborniki v zbirki *Acta Histriae*, monografije v knjižni zbirki *Knjižnica Annales*.

Tako kot prva tudi druga izdaja zaobsega geografsko območje današnjih obalnih občin Koper, Izola, Piran in na italijanski strani občin Dolina in Milje. Seveda ne gre prezreti, da je to ozemlje zaradi svoje prehodnosti in obmorske lege doživljalo burna zgodovinska dogajanja. Na njem so v zadnjih stoletjih vladali Beneška republika, kratkotrajen Napoleonov protektorat in Združene ilirske province, avstro-ogrsko cesarstvo, italijanska kraljevina itd. Vsaka od teh držav je Slovenski Istri zapustila svojo dediščino in zaznamovala usodo in življenje njenega prebivalstva slovenske in italijanske narodnosti. Še posebno so istrski Slovenci okusili tegobe raznarodovanja in revščine v obdobju vladavine italijanskega fašizma, kar je odločilno vplivalo na tok korenitih družbenih sprememb, ki jih je doživljal ta izjemno pomemben in občutljiv geopolitični prostor po drugi svetovni vojni.

Knjiga obsega 22 poglavij, razdeljenih v dva temeljna vsebinska dela. Prvi zajema zgodovinsko obdobje od naselitve Slovanov do druge svetovne vojne (str. 7–298), drugi pa narodnoosvobodilni boj 1941–1945 (str. 299–812).

Raul Šiškovič je v uvodnem poglavju *Zemljepisni položaj in prebivalstvo* predstavil geografski prostor Slovenske Istre, ki obsega ozemlje treh sedanjih obalnih občin (Koper, Izola, Piran), naselja na Podgorskem krasu in naselja sedanje občine Dolina ter nekaj naselij občine Milje na Tržaškem. Salvator Žitko je prispeval strnjeni oris zgodovinskega razvoja Slovenske Istre od naselitve Slovanov do zloma habsburške oblasti; posebno pozornost je namenil širjenju italijanskega iredentizma v 19. in 20. stoletju ter

¹ Prikaz prve izdaje sem objavil v ZČ 1977, str. 403–404.

prebui slovenske narodne zavesti v 19. stoletju in njenih težnjah, ki sta jih jasno izoblikovala pomembna ljudska tabora v Kubedu in Dolini. Pomen šolstva in ljudskoprosvetne dejavnosti pod Avstrijo sta opisala Milan Žerjav in Vlasta Beltram; še posebej sta izpostavila širši pomen ustanovitve in delovanja učiteljsča v Kopru ter Ciril-Metodove družbe.

Tematski sklop "med obema vojnama" je v sedmih poglavjih celovito predstavil Vid Vremec. Avtor uvodoma obravnava razmere v Istri po prihodu italijanske vojske v začetku novembra 1918, nastanek in razvoj fašizma, nasilje ob parlamentarnih volitvah maja 1921 in poudarja, da je bil upor v Marezigah 15. maja 1921 posledica fašističnega divjanja. V nadaljevanju se osredotoči na represalije novih oblastnikov ter na pogubne posledice izrednih fašističnih zakonov, sprejetih leta 1926; ti niso prinesli samo ukinitve slovenskih šol, organizacij in društev, pač pa tudi nasilno prekinitev političnega, gospodarskega, kulturnega in družbenega življenja slovenskega prebivalstva pod Italijo ter drastično zatiranje nasprotnikov fašizma. Po nastanku tajne protifašistične organizacije BORBA na Tržaškem,² ki se je močno razširila v dolinski občini, drugod na Primorskem pa TIGR,³ in po izvedbi številnih uporniških akcij s požigi fašističnih potujočevalnic (šol, otroških vrtcev in fašističnih sedežev) je bilo leta 1930 aretiranih več upornikov in so bili tega leta obsojeni pred Posebnim sodiščem na prvem tržaškem procesu. Žrtve tega procesa proti slovenskim narodnjakom so postale ne samo simbol pač pa tudi spodbuda za nadaljnji protifašistični boj, poudarja Vremec. V nadaljevanju nam pisec širše predstavi socialistično gibanje, ki je na istrskem narodnostno mešanem območju pognalo globoke korenine že pod Avstrijo. Vključevalo je ribiče in pomorščake, solinarske delavce in tudi obrtnike, v okolici mest kolone in v nekaterih poljedelskih območjih tudi kmete, zlasti tiste, ki so se v bližnjem Trstu zaposlili kot priučeni delavci. Po ustanovitvi Komunistične stranke Italije leta 1921 je prešla večina nekdanjih socialistov v njene vrste. V Istri so delovali ilegalno. Trpeli so pod fašističnim nasiljem, obsojali so jih na zaporne kazni in konfinacije. Med drugim so organizirali leta 1932 v Dekanih in Kopru odmevne protifašistične kmečke demonstracije in tiskali protifašistične letake ter glasilo Kmeti glas. V zaključnem poglavju prvega dela *Protifašistična dejavnost v letih 1933–1940* avtor razgalja fašistični teror v Istri in procese pred posebnimi sodišči proti nasprotnikom fašističnega režima. Vremec poudarja, da je bil 2. tržaški proces v decembru 1941 prelomni dogodek v odporu proti fašizmu, saj je bil usoden za celotno Primorsko in Istro. Številne aretacije so prizadele pripadnike različnih svetovnih nazorov in družbenih slojev in s tem praktično obglavile vodstvo protifašističnega gibanja. Zaradi smrtnih obsodb, skoraj 1.000 let zapornih kazni vsem obsojencem, ter zaradi mnogih konfinacij je proces zelo zloglasno odmeval doma in celo v svetu. "Ta proces, kakor tudi mnogi drugi dogodki in dejstva, potrjuje nesporno resnico, da Primorci niso klonili fašizmu. Nasprotno, prvi v Evropi so se mu uprli. Napovedali so mu neizprosni boj," zaključuje Vremec.

V drugem delu knjige je v 11 poglavjih, ki so jih napisali avtorji – udeleženci NOB, temeljito prikazan narodnoosvobodilni boj. V njem je istrski človek za ceno velikega števila padlih borcev in žrtev na domačih tleh, med prekomorci, na Notranjskem in Dolenjskem, prispeval pomemben delež za zmago nad naci-fašizmom. Ustanovitev OF slovenskega naroda je pomenila tudi za Slovensko Istro zgodovinsko prelomnico. Prvi organizatorji OF, ki sta jih na to področje poslala Izvršni odbor OF in CK KPS, so tu našli zanesljive sodelavce; dokaj hitro jim je uspelo razprsti organizacijo OF po domala vsem podeželju, protifašistične somišljenike pa so našli tudi med pripadniki italijanske narodnosti v obalnih mestih. Prvi odbor OF je nastal že 1. decembra 1941 na Plavjah, še pred kapitulacijo Italije pa je začela delovati tudi tehnika za južno Primorsko (maj 1943), kasneje imenovana *Naš dom*, ki je razmnožila veliko narodnoosvobodilnega tiska. Kljub poostreni policijski kontroli in aretacijam je mladina požrtvovalno in uspešno opravljala kurirske in druge naloge. Kmalu so bili organizirani tudi okrožni komite KPS in okrožni odbor OF, organizacija SKOJ in sedem rajonskih ter štirideset krajevnih odborov OF, poleg tega pa še množični organizaciji mladine in žena, ZSM in SPŽZ. Le oboroženih partizanskih enot tedaj še ni bilo na tem območju, saj so bili moški zvečine vpoklicani v italijansko vojsko.

Po padcu fašizma 25. julija 1943 je ob splošnem ljudskem navdušenju in po hudem vojnem trpljenju 8. septembra 1943 prišlo do kapitulacije Italije. Iz oddaljenih italijanskih internacij, zaporov in ujetništev

² Več o tem: Drago Žerjal, *Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama*, Trst 1990.

³ Več o tem: Milica Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Koper 1990.

so se tedaj mnogi domačini vračali v Slovensko Istro, številni slovenski pripadniki posebnih kazenskih bataljonov pa so se pridružili na jugu Italije nastajajočim prekomorskim brigadam in se v njih borili skupaj z drugimi jugoslovanskimi partizani vse do osvoboditve Slovenskega primorja in Istre.⁴ V prekomorske brigade so se prav tako vključevali interniranci in vojni ujetniki; med njimi je bilo precej Istranov.

V Slovenski Istri je septembra 1943 že nastala 1. slovenska istrska brigada. V pomoč domačim partizanom je vodstvo NOV v Sloveniji poslalo izkušeno Šercerjevo brigado, Hrvatje pa 1. bataljon 2. hrvaške istrske brigade. Politične organizacije (KPS, SKOJ, OF) so usmerile svoje napore v dvig splošne ljudske vstaje proti ostankom fašizma in v obrambo porajajoče se ljudske oblasti.

Toda novi nemški okupator je po divjanju na Primorskem prodrli tudi v Slovensko Istro. 2. in 3. oktobra se je s številnim vojaštvom in težkim orožjem spopadel s partizanskimi enotami slovenskih, hrvaških in italijanskih borcev. Požgal je nad 50 naselij in zaselkov, streljal talce in izvajal hudo nasilje. Nemci so okupirali obalna mesta in kmalu so se – z njihovo podporo – tu ustanovile oborožene fašistične skupine, ki so zagrešile na podeželju številna grozodejstva. Navkljub uničevalni požigalski ofenzivi odpor ljudstva ni bil zlomljen. Že pred iztekom leta 1943 so nastale nove enote: Istrski odred, VOS za Slovensko Istro in Italijanske akcijske skupine GAP. Do konca februarja 1944 so te enote izvedle več uspešnih akcij in sabotaž proti okupatorjevim silam. Zaplenile so precej orožja in streliva. Okupator se je z represalijami maščeval nad prebivalstvom in številne domačine odgnal v ječe in taborišča smrti. Toda kljub temu sta nastali dve novi partizanski enoti, čeprav so bile geografske razmere neugodne za njuno bivanje in delovanje: Komanda Istrskega vojnega področja s sedežem v Brkinih je ustanovila *Komando mesta Koper*, iz GAP pa je nastal italijanski *Bataljon Alma Vivoda*.

Velik dosežek je bil nastanek partizanskega šolstva. Tako je v šolskem letu 1943/44 delovalo v okrožju Slovenske Istre 30 šol in tečajev s 1.100 učenkami in učenci ter 33 učiteljicami in učitelji, od katerih sta bila le dva poklicna. Po dolгих letih potujčevanja so se otroci lahko v šoli ponovno učili pisati in brati v materinem jeziku. Da so bile razmere za delovanje partizanskih šol v Slovenski Istri zelo težke, dokazuje tudi dejstvo, da je padlo sedem partizanskih učiteljic, t.j. največ v južnoprimorskem okrožju.

Izredno uspešno je delovala mladina, organizirana v ZSM in SKOJ; vzdrževala je kurirske zveze, opravljala propagandne akcije in obveščevalne naloge ter skrbela za partizansko šolstvo.⁵

Okupatorju pa ni uspelo na Istrskem organizirati domobrancev, čeprav je stopnjeval nasilje. Požgal je Gabrovico, središče NOB v Slovenski Istri, mnoge domačine pa odgnal v ječe, internacije in v taborišča smrti. Čeprav je postavljajl čedalje gosteje posejane postojanke na podeželju in poostiril nadzor nad prebivalstvom, so pripadniki OF organizirali volitve v KNOO in okrajne NO skupščine za socerbski, loparski in istrski okraj; za obalni okraj jih ni bilo mogoče izvesti, zato so tu v organe ljudske oblasti začasno delegirali predstavnike političnih organizacij.

V oktobru 1944 je nastal Mornariški odred Koper z nalogo, da zbira podatke o stanju, delovanju in oborožitvi okupatorja v obalnih mestih ter pomnoži svoje vrste in se pripravi na njihovo osvoboditev. Komanda mesta Koper je vseskozi pošiljala v NOV nove borce in tesno sodelovala s protifašističnimi organizacijami in prebivalstvom. V februarju 1945 pa je doživela hud udarec, ko je padel njen komandant in so bili zajeti vsi člani štaba ter – razen enega, ki mu je kmalu po zajetju uspelo pobegniti – odvedeni v Rižarno, kjer je za njimi izginila sleherna sled. Kot zanimivost velja omeniti, da je pri Borštu nad Koprom 30. januarja 1945 prisilno pristal s padalom ameriški pilot Charles Richard Dougherty; partizani Komande mesta Koper in Mornariškega odreda Koper so ga rešili pred Nemci in mu omogočili, da se je vrnil v svojo bazo na jugu Italije.

Število okupatorjevih in njegovih kvislinških fašističnih enot v Slovenski Istri se je pogosto spreminjalo glede na razmere na tem območju. Njihova izredna koncentracija in namestitve v stalne postojanke sta dosegli višek v jeseni 1944, ker je tedaj okupator pričakoval izkrcanje zavezniških enot v Istri. Zaradi tega je pospešeno gradil obrambno linijo. V septembru 1944 je imel 32 postojank z nad 7.000 vojaki v Slovenski Istri, v januarju 1945 pa že 40 postojank, ki so bile razporejene v 88 krajih. Ozemlje je bilo tedaj strogo nadzorovano, kar je onemogočilo tako vojaško kakor tudi politično delovanje partizanskih organizacij. Navkljub temu se je to delovanje nadaljevalo, seveda v še strožji ilegali in zlasti v nočnem času.

⁴ Več o tem: Albert Klun, *Prekomorci v narodnoosvobodilni vojni*, Koper 1976.

⁵ Več o tem v zborniku: *Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947*, Koper 1985.

Italijanski *Bataljon Alma Vivoda* je tesno sodeloval s hrvaškimi in slovenskimi borci vse do novembra 1944, ko je na območju Hrvojev-Kučibrega utrpel težke izgube in prenehal obstajati. Preživeli borci so se nekateri razhajkali, nekaj jih je bilo ujetih in odpeljanih v nemška taborišča, preostali so se pozneje pridružili Mornariškemu odredu Koper, Komandi mesta Koper in partizanskim enotam na Tržaškem. Komanda mesta Koper in Mornariški odred Koper sta delovala vse do osvoboditve maja 1945.

V znatnem številu so se mnogi Istrani tedaj in že pred tem vključili v partizanske enote VII. korpusa NOV in POS na Notranjskem in Dolenjskem, kjer jih je veliko žrtvovalo svoje življenje za svobodo.

Za ceno velikega krvnega davka padlih borcev in žrtev je Slovenska Istra 1. maja 1945 dočakala dan osvoboditve izpod naci-fašističnega jarma, ko so partizanske enote in aktivisti NOB skupaj s prebivalstvom osvobodili obalna mesta Koper, Izola in Piran. Vendar so bili ti kraji še skoraj celo desetletje pod vojaško upravo jugoslovanske vojske (VUJA), ko so zavezniki odločali o pripadnosti tega ozemlja. S podpisom pariške mirovne pogodbe z Italijo 10. februarja 1947,⁶ ki je začela veljati 15. septembra 1947, je bila Primorska priključena k Sloveniji v okviru Jugoslavije, Slovenska Istra pa je ostala v coni B novonastalega Svobodnega tržaškega ozemlja. Šele s podpisom Londonskega sporazuma 5. oktobra 1954 je tudi ta pripadla k Jugoslaviji.⁷

Zadnje – dvaindvajseto poglavje vsebuje sezname padlih borcev in aktivistov v NOB in mednarodnih brigadah španske protifašistične vojne, žrtev fašističnih in nacističnih ječ ter koncentracijskih taborišč, žrtev fašističnega in nacističnega nasilja, žrtev bombardiranja in vojnega materiala, pogrešanih, in to po občinah (Koper, Izola, Piran, Dolina, Milje in Hrpelje-Kozina). V tem poglavju je tudi obsežno imensko kazalo oseb, ki so omenjene v knjigi, viri in literatura ter nahajališča fotografskega in drugega gradiva.

O upravičenosti nove izdaje govori dejstvo, da so pisci s svojimi prispevki dopolnili in razširili nekatera poglavja prve izdaje z novimi dognanji, do katerih so prišli sami s svojimi raziskavami ali pa so jih objavili drugi zgodovinarji in publicisti v obdobju 22 let od izida prve knjige (geografski pregled, pregled razvoja skozi stoletja, šolstvo in društvene dejavnosti do 1918, odpor proti fašizmu, taborišče Rižarna). Dopolnjena izdaja pa je obogatena še z novimi ali na novo napisanimi prispevki (prvi tržaški proces 1930, drugi tržaški proces leta 1941, koprski zapori, specifičnost narodnoosvobodilnega gibanja na istrskem narodnostno mešanem ozemlju, udeležba Istranov v partizanskih enotah na Dolenjskem in Notranjskem ter v prekomorskih enotah, spominska obeležja padlim in žrtvam). Novosti so tudi v seznamu padlih in žrtev, ki je prečiščen, dopolnjen in zato mnogo bolj precizen. Knjiga je obogatena s fotografskimi prilogami, ki jih je številčno več, med njimi pa veliko novih. Tudi zemljevidi so v glavnem na novo izdelani, dopolnjeni in zato bolj pregledni.

Tako je z vsemi dopolnitvami in popravki prve knjige nastala nova, vsebinsko in dokumentarno obsežnejša in bogatejša knjiga, napisana skladno z zahtevami zgodovinske stroke. Izrecno je treba omeniti, da so prispevki v glavnem zasnovani na izvirnih dokumentih, ki jih hranijo v Arhivu RS, Pokrajinskem arhivu Koper, Historijskem arhivu v Pazinu, Inštitutu "Antonio Gramsci" v Rimu, v Istituto Regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia v Trstu ter v knjižnicah doma in v zamejstvu, kot tudi na pričevanjih neposrednih udeležencev (300) dogodkov v letih 1941–1945. Kot ugotavljajo avtorji, je pomembno arhivsko gradivo, predvsem v Rimu in Benetkah, še vedno nedostopno raziskovalcem, kar pomeni, da se raziskovalno delo na tej tematiki z najnovejšo izdajo še ni izčrpalo. Seveda pa bodo prihodnji raziskovalci preteklosti Slovenske Istre, še posebno obdobja prve polovice 20. stoletja, nedvomno s pridom uporabljali dragocene podatke in ugotovitve, ki so jih zapisali pisci knjige *Slovenska Istra v boju za svobodo*. In v tem je tudi vrednost pričujočega dela.

Av g u s t L e š n i k

⁶ Glej: *Pariška mirovna pogodba. Integralno prevodno besedilo Mirovne pogodbe z Italijo*, Ljubljana 1997; *Acta Histriae VI.*: Prispevki z mednarodne konference "Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji", Koper 1998.

⁷ Več o tem: Boris M. Gombač, *Slovenija, Italija: od preziranja do priznanja*, Ljubljana 1996; *Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih*, Ljubljana 1996.